

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

**Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы
Б.Дж.Джамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология
институту**

Диссертациялык кеңеш Д.07.23.671

Кол жазма укугунда
УДК 908(575.2)(043)

Мырзаханов Ерлан Нуркенович

**АКМОЛА ОБЛУСУНДА ИШКЕРДИКТИН ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ (1865-
1914-жж.)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2024

Илимий жетекчи:

Беделбаев Аскарбек

тарых илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкер, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргызстан тарыхы кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Болпонова Асыл Бакытбековна

тарых илимдеринин доктору, доцент, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясынын «М жана ОД» кафедрасынын башчысы

Рыскулов Токтобек Мамбетович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент К. Карасаева атындагы Бишкек мамлекеттик университети нин Эл аралык мамилелер кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

Евразия улуттук университети
алар. Л.Н. Гумилев. Дареги: 010008 Казакстан Республикасы, Астана ш. Сатбаева, 2

Коргоо 2024-жылдын 19-апрелинде, саат 13.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Джамгерчинов атындагы Тарых, этнология жана археология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек ш., көч. Фрунзе 547. Диссертацияны коргоону онлайн берүү үчүн идентификациялык код <http://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр. 394) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй пр. 265 а) илимий китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын: https://vak.kg/d_07_23_671/myrzahanova-erlana-nurkenovicha/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024 -жылдын 19-мартында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, т.и.д.**

Карыева А.К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Эгемендикке жетишип, жерге жана өндүрүш каражаттарына жеке менчикти киргизүү менен коштолгон рынок шарттарына өтүү менен мурдагы Советтер өлкөлөрүндө ишкердик кыймылга карата тенденциялар күчөдү, анткени ал экономиканы өнүктүрүүгө жана ар бир адамдын жыргалчылыгын арттырууга кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Учурда ишкерлер өз өлкөсүнүн экономикасын жандандырууга ири каражаттарды жумшап жатышат. Алардын салымынын аркасында өнөр жай, айыл чарба жана маданият тармактары өнүгүп, ошондой эле тең укуктуу өнөктөштүк шарттарында – субъекттердин ортосундагы үзгүлтүккө учураган чарбалык байланыштар акырындык менен калыбына келип жатат. Ошону менен катар ишкердик ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө тажрыйбанын жетишсиздиги байкалууда.

Мына ушуга байланыштуу шериктештиктин көз карандысыз өлкөлөрүндө ишкердиктин жаралышын жана калыптанышын ар тараптуу изилдөө жалпысынан коомдук илимдердин, атап айтканда тарых илиминин актуалдуу милдеттеринин бири болуп саналат. Борбордук Азия Россия империясынын курамында болуп, орус капитализми колониялык аймактардын табигый жана чийки запастарын чарбасыздык менен колдонгон мезгили өзгөчө кызыгууну туудурат. Жаңыдан калыптанып келаткан орус буржуазиясынын ишкер чөйрөсү биринчи кезекте жеке баюу максатында өнөр жай ишканаларын ачып, мамлекетке жаңыдан кошулган жерлердин табигый жана чийки зат запастарын өздөштүрүп, аймактын борбор менен соода-экономикалык байланыштарын түзө баштаган. Ошентип алар жарым кылымдын аралыгында өз ишмердүүлүгүндө олуттуу тажрыйба топтогон алгачкы ишкерлерден болуп калышты.

Бирок, ишкерлер эксплуататор катары эсептелген социалисттик түзүлүштүн шарттарында аталган маселе илимий изилдөөнүн объектиси боло алган эмес. Ошол эле учурда, мурдагы муундардын, анын ичинде ишкерлердин тажрыйбасы экономиканы андан ары өнүктүрүү үчүн маанилүү экендиги жалпыга маалым. Демек, ар бир аймактын, анын ичинде Акмоло облусунун ишкердик кыймылын изилдөө илимдеги маанилүү маселелердин бири болуп эсептелээри талашсыз.

Теманын актуалдуулугу Акмоло облусунда ишкердиктин жаралышы жана өнүгүшү аз изилденгендиги менен дагы шартталат. Изилденген мезгилде облустун курамына көз карандысыз Казакстандын экономикасын өнүктүрүүдө олуттуу кызыкчылык туудурган Талаа крайынын Омск, Петропавловск, Көкчөтоо, Акмоло жана Атбасар уезддери кирген.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Эмгектин негизги максаты – Акмоло облусунда ишкердиктин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн ар тараптуу изилдөө, анын аймактын социалдык-экономикалык, коомдук жана маданий турмушундагы ролун аныктоо.

Мына ушундан улам төмөнкү милдеттер коюлду:

- Проблема канчалык деңгээлде изилденгендигин аныктоо;
- Архивдик жана документтик материалга булак таануучулук талдоо

жүргүзүү;

- Методологияны жана илимий методдорду аныктоо;
- Аймактагы ишкердик ишмердүүлүгүнүн өнүгүү динамикасын талдоо;
- Ишкердик ишмердүүлүгүнүн мыйзамдык базасын изилдөө;
- Акмоло облусундагы ишкердиктин формаларын жана түрлөрүн көрсөтүү;
- Облустагы соода-өнөр жай ишкердигинин калыптанышынын өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу;
- Аймактын айыл чарбасында ишкердик ишмердүүлүгүнүн өнүгүү деңгээлин изилдөө;

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы 1865-жылдан 1914-жылга чейинки мезгилди кучагына камтыйт. Аталган мезгил аралыгында Россияда капитализмди «кеңири жайылтып» өнүктүрүү крепостнойлук укук жоюлгандан кийин күчөгөндүгү жана 1914-жылы Биринчи дүйнөлүк согуш башталгандан тартып солгундагандыгы менен шартталган.

Иштин методологиялык негизин историзм, объективдүүлүк жана ишкердикти өнүктүрүү принциптери түзөт.

Изилдөө объектиси – Акмоло облусундагы ишкердик кыймыл.

Изилдөөнүн предмети – XIX кылымдын акырында жана XX кылымдын башталышында Акмоло облусунда ишкердиктин пайда болушу жана калыптанышы. Аймактын экономикасына капитализмдин элементтеринин кириши менен шартталган укуктук, тарыхый жана экономикалык факторлорго өзгөчө көңүл бурулат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөндөгүдөй:

- Диссертация революцияга чейинки мезгилдеги Акмоло облусундагы ишкердиктин тарыхын атайын комплекстүү изилдеген алгачкы эмгек болуп саналат;
- архивдик-документалдык жана статистикалык материалдардын олуттуу жыйындысы, ошондой эле падыша чиновниктеринин жарык көргөн эмгектери алгачкы ирет илимий изилдөөгө алынды;
- Ишкердик жаатында иштелип чыккан заманбап тарыхнаама андан ары өнүктүрүлдү;
- Россияга жаңыдан кошулган аймактарда ишкердикти мыйзамдык жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү изилденди;
- Акмоло облусундагы ишкердик ишмердиктин формасына жана түрлөрүнө алгачкы ирет илимий талдоо жүргүзүлдү;
- Ишкерлердин социалдык-маданий кулк-мүнөзүнүн буга чейин толук изилденбеген аспектилер ачыкталды;
- Ишкердикти өнүктүрүүдө Россия империясынын аймактары менен соода-экономикалык байланыштардын мааниси ачып көрсөтүлдү.

Диссертациянын коргоого коюлган негизги жоболору:

- Адабияттарга тарыхнаамалык сереп салуу көрсөткөндөй, Совет доорунда жеке ишкердикке карата терс көз караш калыптангандыктан Казакстандагы ишкердиктин тарыхы изилдөө объектиси болгон эмес;

-Көптөгөн булактардын жана теориялык-методологиялык эмгектердин негизинде колониялык чет аймактарда, анын ичинде Акмола облусунда ишкердикти өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү алгачкы ирет комплекстүү ачылып берилди;

- Аймактагы ишкердиктин өнүгүү ыргагын талдоонун негизинде соода ишкердигин өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү, ченемдик-укуктук шарттары изилденди жана өнөр жайында жана финансы-банк тутумунда ишкердиктин түптөлүшүнүн жана өнүгүшүнүн себептери изилденди;

- Топтолгон материалдар айыл чарбасында ишкердиктин калыптанышы аймактагы салттуу чарба жүргүзүү жана соода формаларынын өзгөрүшүнө алып келгендигин далилдейт;

- Түркстан крайы менен товардык-акча байланыштарынын түптөлүшү ишкердиктин өсүшүнө жана капиталисттик мамилелердин жашоонун бардык тармактарына киришине өбөлгө түздү.

Изденүүчүнүн жеке салымы:

Диссертацияны даярдоонун жүрүшүндө кеңири фактыларды камтыган материалдар изилденген, тутумдаштырылган, талданган жана биринчи жолу илимий чөйрөгө киргизилген, мына ошол кеңири материалдардын негизинде аталган проблема боюнча комплекстүү изилдөө даярдалган.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси: каралып жаткан проблеманын илимий мааниси коомчулуктун Борбордук Азиянын революцияга чейинки тарыхын терең түшүнүү маселелерине карата кызыгуусу артып бараткандыгы менен шартталган. Тандалып алынган тема коомдун заманбап түзүмүн калыптандыруу жана ишкерлердин мамлекеттин социалдык - экономикалык өнүгүүсүнө катышуусу боюнча теориялык жана практикалык кызыкчылыкты камтыйт.

Изилдөөнүн материалдары жогорку окуу жайлары үчүн «Аймактагы ишкердиктин тарыхы», «Ишкердиктин негиздери» курсунун бирдиктүү программасын иштеп чыгууда, ошондой эле Казакстандын тарыхы боюнча окуу китептерин, окуу-методикалык жана атайын эмгектерди даярдоодо колдонулушу мүмкүн. Муну изилдөөнүн практикалык мааниси катары карасак жаңылбайбыз.

Диссертациянын жыйынтыктары мындан ары илимий изилдөө, болжолдоо жана чакан жана орто бизнес маселелери боюнча Казакстан Республикасынын позициясын иштеп чыгуу үчүн ишкердикке байланыштуу мыйзамдарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Иштин апробациясы: Диссертациянын жалпылоосунун жана мазмунунун негизги жоболору 14 илимий басылмада жарыяланган, ошондой эле Астана, Кокшетау жана Бишкек шаарларында өткөрүлгөн республикалык жана аймактык 8 илимий-практикалык конференцияда апробацияланган.

Диссертациянын түзүмү. Диссертация кириш сөздөн, төрт бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Ишкердик проблемаларды изилдөө тарыхнаамасы» деп аталган биринчи бапта тема канчалык деңгээлде изилденгендиги талдоого алынат.

«Колониялык доордун чет өлкөлүк жана орус тарыхнаамасы» аттуу биринчи бөлүмдө Батыш адабиятында ишкердиктин келип чыгышы жана калыптанышы тууралуу түрдүү фактылар топтолгону ачылып берилет.

Адатта «ишкер» деген термин сөздүн адаттагы маанисинде англис экономисти Ричард Контиллон тарабынан колдонулган деп кабыл алынып жүрөт, ал ишкерди тобокелдик шартында иш алып барган, бирок сөзсүз түрдө менчик ээси эмес деп эсептеген.

Революцияга чейинки тарыхнаамада орус буржуазиясынын калыптануу проблемаларына бир катар эмгектер арналып, анда жаңы катмардын калыптануу маселелери каралган. Ал эмгектерде экономикалык жактан буржуазия күчтүү, ал эми саясий жактан али алсыз социалдык топ болгон деген пикир камтылган.

«Советтик окумуштуулардын ишкердүүлүк жөнүндө изилдөөлөрү» аттуу экинчи бөлүмдө Совет бийлигинин идеологиялык негиздерине карабастан, ата мекендик, укуктук жана экономикалык тарыхтын алкагында факты менен коштолгон материалдарды топтоо процесси жүргөндүгү ачылып берилет. Ата мекендик тарыхчылар буржуазиянын тап түзүү процессин, анын коомдук-саясий ишмердүүлүгүн, ошондой эле өндүрүштүн түрдүү тармактарын жана кредиттик-банк тутумунун тарыхын жигердүү изилдешкен.

1935-жылы алгачкы казак тарыхчысы С.Д. Асфендиаров тарабынан «Казакстан тарыхы» деген жалпылама эмгек жарык көргөн. Китептин тиешелүү бөлүмдөрүндө крайдын Россияга кошулуусу, падышачылыктын колониалдык жана жер саясаты, сооданы өнүктүрүү, ошондой эле жергиликтүү чийки материалдарды кайра иштетүү боюнча алгачкы өнөр жай ишканалардын пайда болуу маселелери каралган. Колониалдык четки аймактагы алгачкы ишкерлерден болгон өнөр жайчылар, соодагерлер жана кол өнөрчүлөр жөнүндө кызыктуу маалыматтар камтылган.

А.П. Погорельскийдин, М. Г. Батраковдун, П. Г. Галузонун, Б. С. Сулейменовдун, А. Джаманкараевдин, К. Джунушевдин, С. Ильясовдун жана башка окумуштуулардын изилдөөлөрүндө XIX кылымдын аягында XX башында башка экономикалык факторлор, анын ичинде капиталисттик мамилелердин агрардык секторго кириши жана жаңы өндүрүштөрдүн пайда болушу менен сооданы өнүктүрүү проблемалары табыгый байланышта каралган.

Социалдык-экономикалык тарыхка карата кызыгуунун өсүшү ишкердикти экономикалык жактан өнүктүрүү маселелери боюнча бир катар эмгектердин жаралышын шарттады. Алардын катарында Р.С.Лившийдин «Революцияга чейинки Россияда өнөр жайды жайгаштыруу», Г.А.Дихтярдын «Революцияга чейинки Россиядагы ички соода», П.М. Алампиевдин «Советтик чыгыш элдеринин экономикалык теңсиздигин жоюу жана өнөр жайды социалисттик жайгаштыруу», Я.И.Лившийдин «Россиянын экономикасындагы монополиялар» ж. б. эмгектерин атасак болот.

«Постсоветтик мезгилдин тарыхнаамасы» деп аталган үчүнчү бөлүмдө ишкердик көйгөйүнө кызыгуунун жандануу маселелери каралат. Ишкердикке арналган алгачкы жалпылоочу эмгектер пайда болот. Бул багытта маанилүү кадамды А.И. Агеев жасады, ал чет элдик тажрыйбаны талдоонун негизинде дисциплинанын предметин белгилеп, анын алкагын сыпаттап чыккан.

Калктын рыноктук менталитетин калыптандыруу маселелери казакстандык изилдөөчүлөрдүн олуттуу кызыгуусун жаратууда. Мына ушул жерде А.Калмырзаевдин, Д. Кшибековдун, Б. Касеновдун ж. б. эмгектерин белгилей кетүү оң. Ал эмгектерде ишкердиктин жана анын постсоветтик мейкиндикте кайра жаралуусунун теориялык-методологиялык маселелери камтылган.

«Булак базасы жана изилдөө методологиясы» деп аталган экинчи бапта Акмола облусунда ишкердиктин өнүгүү тарыхын чагылдырган түрдүү булактардан алынган көлөмдүү материалдар талдоого алынган. Булактардын мазмуну жана өзгөчөлүктөрү боюнча бир нече маанилүү топторго бөлүүгө болот: а) ченемдик укуктук актылар: Россия империясынын мыйзамдары жана жоболору; б) Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин документтери жана материалдары, Россия Федерациясынын Омск облусунун мамлекеттик архиви, Түндүк Казакстан облусунун мамлекеттик архивдери жана Астана шаары; в) жалпыга маалымдоо каражаттарынын беттеринде жарыяланган революцияга чейинки материалдар.

«Изилдөөнүн булак базасы» деп аталган биринчи бөлүмдө Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинен, Россия Федерациясынын Омск облусунун мамлекеттик архивинен, Түндүк Казакстан облусунун мамлекеттик архивинен жана Астана шаарынын республикалык архивинен табылган архивдик документтер каралды.

Алсак, Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин «Сибирь жана Орус-Азия банктарынын жылдык отчету» 342 фондунан биз Росбанктын Верный бөлүмү тарабынан айыл чарбасында ишкердикти өнүктүрүү үчүн насыя берүү тууралуу баалуу маалыматтарды таптык, ал баалуу маалыматтар биринчи жолу илимий алкакка киргизилди.

Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин «1910-жылдын биринчи жарымындагы соода, өнөр жай ишканаларын жана жеке кол өнөрчүлүк менен алектенүүнү текшерүү журналы» И-342 фондунда Талаа крайындагы соода тууралуу, соода, өнөр жай жана кол өнөрчүлүк менен алектенген ишкерлердин санынын өсүү динамикасы тууралуу документтер бар.

Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин «Дыйкандар жана казактар тарабынан түшүмдү жана түшүмдүү өсүмдүктөрдү жыйноо боюнча баяндама» 72 фондунан биз түшүм болбой калган жагдайда облустун дыйкандарын жана казактарды азык-түлүк менен камсыз кылуу үчүн жер жыйымдарынын сметасы боюнча бөлүнгөн азык-түлүк капиталдары сакталгандыгы жөнүндө маалыматтарды таап чыктык, ал эми Омск шаарында айыл чарба шериктештиги түзүлгөн, ал жергиликтүү ишкерлерге айыл чарба машиналарын жана шаймандарды, үрөн, асыл тукум мал жана керектүү товарларды жана буюмдарды сатып алууга жана сатууга көмөктөшкөн.

Түндүк Казакстан облусунун мамлекеттик архивинин «1887-1915-жылдары Петропавловск шаарындагы Мамлекеттик банкта кредиттелген соодагерлердин алфавиттик китеби» 55 фондунан биз мамлекеттик жана коммерциялык банктардын филиалдарында кредиттелген соодагерлердин салыштырма салмагынын төмөндүгү тууралуу маалыматты алгачкы ирет таап чыгып, пайдаландык. Алсак, 1887-1915-жылдары Петропавловск шаарындагы Мамлекеттик банктын филиалынан 115 соодагер гана насыя алган, алардын ичинен 12 гана казак улутундагы адам.

Россия Федерациясынын Омск облусунун мамлекеттик архивинин «Эстелик китеп жана 1905-жылга Акмоло облусунун дарек календары» 69 фондунан биз көбүнчө ички рынокторго багытталган россиялык жана чет элдик ишкерлерди тейлөөгө байланыштуу кызыктуу материалдарды колдондук. Мал чарбачылыгындагы ишкердүүлүк тууралуу кызыктуу кыйла фактылар табылды.

Казак талаасына кыдырып барган расмий адамдардын, изилдөөчүлөрдүн эскерүүлөрү, мемуарлары, күндөлүктөрү, кол жазмалары жана жол заметкалары кыйла баалуу. Булактардын бул түрү көчмөндөрдүн чарбачылыгы жана тиричилиги тууралуу кызыктуу маалыматтарды камтыйт, жаңы шарттардын таасири алдында казактардын ой жүгүртүүсүндөгү жана менталитетиндеги өзгөрүүлөрдү аныктоого мүмкүндүк берет. Эмгегибизде Г.Е.Катанаевдин жана край таануучу И.В.Поткиндин фондунун өздүк жеке документтери пайдаланылды. Ал документтер көчмөн коомдун ишкердигинин жана экономикасынын эволюциясынын факторлорун, көчмөн чарбадагы жаңы тенденциялардын жайылышын, казактардын жана көчүп келген калктын маданиятынын бири-бирине өз ара таасир этүү деңгээлин салыштырууга мүмкүндүк берет.

«Изилдөө методологиясы жана методдору» аттуу экинчи бөлүмдө – ушул эмгекти жазууда талдоо жана синтез, индукция жана дедукция, абстракттуудан конкреттүүгө көтөрүлүү, салыштырмалуу, тарыхый, логикалык, сыпаттоочу жана башка ыкмалар колдонулган жалпы илимий методдор камтылган. Мына ушул методдор Акмоло облусунда ишкердиктин калыптанышы жана Россия империясынын башка аймактары менен соода байланыштарынын өнүгүшү боюнча объективдүү баамдап, ошондой эле көп жылдар бою ишкердикти өнүктүрүү боюнча эволюциянын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, формаларын жана механизмдерин сыпаттап чыгууга мүмкүнчүлүк берди.

Тарыхый изилдөөнүн негизги – тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырма, тарыхый-системалуу методдорун колдонуу өзгөчө мааниге ээ. Тарыхый-генетикалык метод себептик-натыйжа байланыштарды жана тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн туура чагылдырууга, ал эми тарыхый окуяларды жана инсандардын индивидуалдуулугун жана образдуулугун так мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. Мындай методго биз соодагерлердин соода ишмердүүлүгүнө Өкмөттүн мыйзам чыгаруу саясаты кандай таасир эткенин жана анын жыйынтыгы кандай болгонун көрсөтүү үчүн кайрылабыз. Тарыхый-салыштырма метод окшоштуктардын жардамы менен изилденген кубулуштардын мазмунун аларга мүнөздүү касиеттердин окшоштугу жана

айырмасы боюнча ачып берүүгө мүмкүндүк берет. Бул метод менен биз, мисалы, өнөр жай төңкөрүшүнүн Талаа крайындагы өнөр жайдын өнүгүшүнө тийгизген таасирин реформадан кийинки Россия империясынын өнөр жайдагы абалы менен салыштыруу үчүн колдонобуз.

Историзм принцибинин негизинде бардык окуялар жана кубулуштар тарыхый өзгөрүүлөр менен өз ара байланыштарды эске алуу менен маанисинин даражасы боюнча айырмаланат. Изилдөөнүн эмпирикалык базасын түзүүдө, фактыларды чечмелөөдө жана талдоодо, тарыхый картинаны түзүүдө, анын өнүгүү мезгилдери жана этаптары, объекти динамикада изилдөөдө, тарыхый булактардын бүтүндөй жыйындысын синтездөөдө изилдөөнүн убакыт алкагындагы историзм принциби колдонулган. Тарыхый-салыштырма ыкма изилдөөнүн аймактык багытын сактап калууга, ишкердикти калыптандыруу шарттарынын өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берди. Тарыхый-кырдаалдык ыкма Акмоло облусунда ишкердикти өнүктүрүү процессинин өзгөчөлүктөрүн жана алардын көйгөйлөрүн аныктоодо колдонулган. Ишмердигин өз алдынча уюштурууга жөндөмдүү ишкердик системаларда процесстер кайсы жерлерде жүрүп жатат, мурда системанын толук көлөмүндө кандай жүрүп жаткандыгы, ал эми башкаларында алар келечекте кандай болушу керек экендиги тууралуу ченемдер принципиалдуу маанилүү теориялык позициядан айырмаланып турат. Ошону менен бирге мына ушул ченемдердин бардыгы азыркы чакта бар, башкача айтканда келечек жана өткөн учур азыркы мезгил менен чырмалышкан.

Тарыхый-салыштырма метод тарыхый объектилерди мейкиндик жана убакыт боюнча салыштыруудан жана алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоодон турат. Метод тарыхый объектилерди белгилүү бир убакыт тилкелеринде кароого багытталган жана гетерогендүү тарыхый кубулуштардын маңызын салыштыруу үчүн түрдүү ыкмаларды колдонууну камтыйт. Ошондуктан аны колдонууда объектилердин мейкиндиктеги жана убакыттагы статистикалык абалына жана алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоого көңүл бурулат. Тарыхый-салыштырма метод аркылуу изилдөөчү аз изилденген тарыхый объектилер тууралуу кошумча маалымат алат.

Диссертациялык изилдөө ишинде жогорудагы метод ишкердиктин иштешинин жана өнүгүшүнүн ички механизмдерин ачып берүү үчүн колдонулган. Системалуу талдоо жүргүзүү үчүн бизди кызыктырган системалар тарыхый чындыктарынын иерархиясынан бөлүнүп каралган.

«Акмоло облусунда ишкердиктин жана сооданын түптөлүшүнүн укуктук негиздери» аттуу үчүнчү бөлүмдө Россия империясынын экономикалык турмушунда рыноктук башталыштарды бекитүүгө түрткү берген реформа изилдөөгө алынган. Ошол мезгилде Казакстан четки аймак катары эсептелген жана ага империялык мыйзам колдонулган.

«Ишкердик ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салуу» аттуу биринчи бөлүмдө ишкердикти өнүктүрүү боюнча Россия мамлекети империянын бардык булуң-бурчтарында, анын ичинде Акмола облусунда ишкердиктин

калыптанышына ченемдик база катары кызмат кылган ишкердик боюнча мыйзамдардын бүтүндөй топтомун кабыл алган.

1863-жылы кабыл алынган «Соода жана башка өндүрүш укугу үчүн алымдар жөнүндө жобо» ишкерлердин укуктарын аныктаган негизги мыйзам актысы болгон. Соода-өнөр жай ишкердигин өнүктүрүү менен 1898-жылы мамлекеттик өндүрүш салыгы жөнүндө Жобо иштелип чыккан. Ошол мезгилден тартып сословие күбөлүктөрүн алуу жеке адамдардын каалоосуна гана байланыштуу болуп калды. Соодагерлердин буга чейинки артыкчылыктарын сактап калуу, бирок аларды соода-өнөр жай ишмердүүлүгүнө болгон укугунан ажыратуу чечими кабыл алынган. Бул кол өнөрчүлүк жана гильдия боюнча соодагерлердин бирдиктүү күбөлүктөрүн тактап бөлүүгө алып келген. 1869-жылдын 21-мартындагы майда кредиттик мекемелердин ачылышына уруксат берүү жөнүндө жобо айыл жеринде кредиттик мекемелерди түзүүнүн мыйзамдык негизи болуп калды. Чындыгында бул кредиттик кызматташтык боюнча алгачкы мыйзам эле. Бирок, кредиттик мекемелердин андан кийинки өнүгүшү кредиттик кооперациянын укуктук шарттарын өзгөртүүнү талап кылды. 1895-жылдын 1-июнунда «Чакан насыя түзүү жөнүндө жобо» кабыл алынган. Анда кредиттик мекемелердин үч түрү каралган: 1) кредиттик шериктештиктер; 2) ссудалык-сактык шериктештиктер жана кассалар; 3) айылдык, волосттук же станциялык банктар жана кассалар. Жобо кредиттик шериктештиктерди негизинен өндүрүштүк максаттарга ссудаларды берүүгө милдеттендирген, айыл чарба продукциясын жабдуу жана сатуу боюнча ортомчулук операцияларга, күрөө операцияларына жана узак мөөнөттүү ссудаларга уруксат берген.

1904-жылдын 7-июнунда майда кредит мекемелери жөнүндө жаңы Жобо кредиттик кооперациянын андан аркы өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн, анын негизинде 1905-жылдын сентябрында кредиттик-сактык жана кредиттик шериктештиктер үчүн типтүү уставдар бекитилген. 1895-жылдагы жобого салыштырмалуу ортомчулук, күрөө жана депозиттик операциялар кыйла жеңилдетилген, насыялык операциянын жемиштүү мүнөзү дагы баса белгиленген.

«Түркстан аймагы менен соода байланыштарын орнотуу» аттуу экинчи бөлүмдө Акмоло облусунун ишкерлеринин Түркстан аймагы менен соода байланыштарын түзүү маселелери каралган. Падышалык саясат өлкөнүн экономикасын жандандыруунун жалпы планынан улам келип чыккан, мында четки аймактар чоң роль ойношу керек эле.

Түркстан аймагы көбүнчө айырбаштоо жана соода объектилери болуп кийиздер, булгаарылар, лассолар болгон, алар менен орус товарлары булгаары усталык буюмдары сыяктуу талаада атаандаша алган, андан тышкары кийиз Акмоло облусуна жана Сибирге экспорттолгон.

Талаа облустарында жарманке соодасынын динамикасы тууралуу П.Г. Галузо келтирген төмөнкү маалыматтар тастыктап турат: 1902-жылы Акмоло облусунун үч – Константинов, Петров жана Таинчикул жарманкесинин соода жүгүртүүсү 3423,6 миң рублди түзгөн. 1909-жылы облустун жети жарманкесинин соода жүгүртүүсү 4551,3 миң рублди, 1911-жылы 4390,9 миң рублди түзгөн. Ошону менен катар Акмоло облусунун жарманкелеринде

Түркстан аймагынан транзиттик кербендердин товарлары кеңири коюлганы ырасталат.

Отурукташкан соода негизинен ири шаарларда топтолгон, алар көчмөн калк үчүн фабрикалар жана заводдор өндүргөн өнүмдөрдүн кампа пункттары катары кызмат өтөгөн.

Ишкерлер катмарынын негизги массасы калктын жыйнактуу жашаган жерлеринде, облустук жана уездик маанидеги шаарларда, ошондой эле транспорттук артерияларга жакын жайгашкан калктуу пункттарда жайгашкан, ал жерлерде соода ишмердүүлүгүнүн ийгиликтүү өнүгүшүнө ыңгайлуу чөйрө түзүлгөн. Мисалы, Акмоло облусунда 1894-жылы 1 087 ишкер болгон, алардын 1 027си шаарларда жашаган; 1911-жылы алардын саны 1 995ке жеткен, алардын 1 901и, башкача айтканда басымдуу бөлүгү шаарларда жашаган.

«XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Акмоло облусунда ишкердик ишмердүүлүгүнүн өнүгүшү» аттуу төртүнчү бөлүмдө Казакстандын ишкерлеринин ишмердүүлүгү изилденет. Соода ишмердиги менен негизинен жарыяланган капиталга ылайык гильдияларга бириккен соодагерлер иш жүргүзгөн.

Соода ишкердиги Талаа крайынын жана Акмоло облусунун аймагында кеңири жайылган ишкердик ишмердүүлүгүнүн бири болгон. Аймакта басымдуулук кылган соода ишкердиги түрдүү формада жүргүзүлгөн. Шаар менен айылдын ортосундагы соода ишканалары формаларынын жана базар байланыштары формаларынын эволюциясы капитализмдин элементтеринин киришинин жыйынтыгы катары эсептегенге болот.

«Соода-өнөр жай ишкердиги» аттуу биринчи бөлүмдө. Акмоло облусунда соода ишкердиги мүнөзү боюнча ички, ташып чыгаруучу жана ташып киргизүүчү болуп бөлүнгөн. Ички соода шаардык жана айылдык базарларда жана жарманкелерде жүргүзүлөт. Бирок Акмоло облусунун калкы үчүн сооданын өзгөчө маанилүү түрү ташып чыгаруу болуп саналат. Облус иштетилген жана жарым-жартылай иштетилген чийки затка бай болгондуктан, анын негизги массасын жаныбарлардын териси, жүн, жез жана таш көмүр түзгөн, фабрикаларда өндүрүлгөн буюмдар, колониялык товарлар, кымбат баалуу буюмдар, эмгек куралдары, дыйканчылык жана заводдук машиналар ташып келинген соода объектиси болуп эсептелет. Жүгүртүү капиталынын өлчөмү боюнча биринчи орунду айыл чарба шаймандарынын кампалары ээлеген, андан кийин Талаа менен соода жүргүзүү боюнча дүң фирмалар, май сатып алуу боюнча кеңселер жана акыркы орунда майда-барат соода турган.

Жергиликтүү чарбанын учурдагы формаларын талдоо алгачкы көчмөн формалардан отурукташкан жашоо формаларына өткөндүгүн көрсөтөт. Дыйкандардын колонизациясы, бир жагынан казактарды адатта пайдаланган эң баалуу жайыттардын жана чөп чабыктардын олуттуу аянттарынан ажыратуу менен коштолот, ал эми экинчи жагынан алганда ал казактардын мал чарбачылыгы менен атаандашкан дыйканчылык маданиятына өбөлгө түзөт.

Соода ишкердиги Талаа крайынын жана Акмоло облусунун аймагында кеңири жайылган ишкердик ишмердүүлүктүн бири болгон. Бул аймакта соода эзелтен бери жүргүзүлүп келген, анткени Акмоло облусунун аймагы аркылуу

Орто Азиядан Россияга жана андан ары Европага транзиттик кербендер өткөн. Аймакта басымдуулук кылган соода ишкердиги түрдүү формада ишке ашырылган. Соода ишканаларынын формаларынын эволюциясы жана шаар менен айылдын ортосундагы базар байланыштарынын формалары аркылуу жалпы капиталисттик эволюцияны баамдоого болот. Алгачкы этапта тыштан келген соодагерлердин арасында коммерциялык бүтүмдөрдүн алмашуу формасы эң көп учураган.

«Айыл чарба чөйрөсүндөгү ишкердик» аттуу экинчи бөлүмдө айыл чарбасынын начар өнүгүшүнүн жалпы себеби Талаанын жагымдуу кыртыштык жана климаттык шарттары эмес, көп кылымдык көчмөн жашоосу жергиликтүү калктын маданий-экономикалык турмушунун мүнөзүн калыптандыргандыгында деп ырасталат.

Облуста себилген дандуу эгиндердин ичинен жергиликтүү шарттарга ылайык салыштырмалуу жакшы түшүм берген буудай басымдуулук кылган. Облустагы бардык дан эгиндеринин 63% дан ашыгын түзгөн буудай себүү негизинен түштүк уезддеринде – Акмоло, Атбасар жана Кокчетауда жүргүзүлөт, бул жерлерде анын салыштырмалуу салмагы облустагы буудайдын 66% ке жакынын түзөт. Тактап айтканда Акмоло жана Атбасар уезддеринде дан өсүмдүктөрүн себүүнүн санына карата 93% жана Кокчетау уездинде 72% буудай эгиндери түзөт.

Облустун уезддеринде буудайдын мыкты сорттору себилип, ийгиликтүү өстүрүлгөн, мисалы, «Белотурка», «Черноколоска», «Кубанка». Буудай себүүнүн көбөйүшү табигый өндүрүмдүүлүктүн шарттарына гана эмес, ошондой эле жергиликтүү калктын муктаждыктарына дагы шайкеш келет. Дан эгиндерин себүүдө Петропавловск жана Омск райондорунун түндүк бөлүгүндө кара буудай жана сулу басымдуулук кылган, бул жерде кара буудай – 80% дан ашык, ал эми сулу – 67% дан ашык себилген.

Облуста дыйканчылыктын өнүгүшү менен Омск шаарында топтолгон айыл чарба шаймандары жана машиналары менен соода жүргүзүү кеңири жайылтыла баштады. Аталган шаарда жалпы жүгүртүүсү 22 миллион рублден ашкан айыл чарба шаймандарынын 5 кампасы жайгашкан.

Петропавловск жана Омск шаарларынан тышкары дыйкандарды жана казактарды дыйканчылык куралдары менен камсыз кылуу үчүн Акмоло, Атбасар уезддеринде жана Балкашинское, Кривозерное, Маринское айылдарында мамлекеттик талаа кампалары иштеген.

Дыйканчылыктан жана малчылыктан тышкары ишкерлер огородчулук жана коон, дарбыз өстүрүү, техникалык өсүмдүктөрдү (зыгыр, кара куурай жана тамеки) өстүрүү, балык уулоо менен алектенишкен. Кокчетау жана Атбасар уезддерине көчүп келгендер үрөн үчүн – май жана була сыгып алуу үчүн, боз кендир, аркан жана балык уулоочу шаймандарды жасоо үчүн белгиленген өсүмдүктөрдүн аянттарын себишет. Зыгыр чоң талаа аянттарына, ал эми кара куурай негизинен майда чарбактарга себилген, айрым чарбаларда эки же андан көп тешеге чейин аянтты ээлеген.

Элеттиктердин соода жана өнөр жай ишмердүүлүгү айыл чарба өндүрүшү менен түздөн-түз байланыштуу болгон. Алар тегирмен, сепаратор, май сыгып

чыгаруучу аспаптарды иштетип, анын бир бөлүгүн базарга сатып, бир бөлүгүн буйрутма менен жана ички чарбалык керектөөгө жумшашкан. Омск уездиндегнн буу менен иштеген 71 тегирмендин 23ү ири жер ээлери – П.И. Изаакка, И. Ф. Матиске, Я. И. Репенингке, Х. Я. Шарфка жана Г. Ф. Янценге тиешелүү болгону маалым. Омск Прииртышьядагы арак заводдорунун бирине (Тюкалин округу, Марфушин хутору) колонист А.И. Фишер ээлик кылган.

КОРУТУНДУ

Акмоло облусунда ишкердикти өнүктүрүү капитализмдин элементтеринин аймакка кеңири жайылышы жана жаратылыш, жер фондун пайдалануу менен чийки зат булагына жана сатуу рыногуна айландыруу менен коштолгон. Мына ушул факторлордун бардыгы аймактын социалдык-экономикалык жашоосуна түздөн-түз таасирин тийгизген. Жергиликтүү калктын экономиканын жана жашоонун мурдагы формаларынан алысташына өбөлгө түзүп, ошону менен алардын жашоосундагы өзгөрүүлөрдү, анын ичинде ишкердик кыймылынын жаралышын жана калыптанышын шарттаган.

1. Тарыхый жана булак таануунун жыйынтыктары Акмоло облусунда ишкердиктин пайда болуу жана калыптануу маселелери азыркыга чейин атайын изилдөөнүн объектиси боло электигин ачык көрсөттү.

2. Диссертацияда Казакстандын Россия империясына кошулушунун татаал процесси, метрополияда белгиленген тартипке ылайык аймактын административдик-аймактык түзүлүшү, жаратылыш жана чийки зат ресурстарын өздөштүрүүнүн башталышы комплекстүү түрдө биринчи жолу изилденген. Кен казып алуучу жана чийки заттарды иштетүүчү ишканалардын ачылышына алып келди. Ошону менен бирге падышачылык Талаа крайын, анын ичинде Акмоло облусун метрополиянын агрардык-чийки зат аймагына айлантип, оор машина индустриясынын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган.

3. Европалык өнөр жай ишкерлери жеке кызыкчылыктары болгону менен, заводдорду жана фабрикаларды ачып, ишкердик ишмердүүлүгүнүн түптөлүшүнүн пионерлери болушкан. Аймакка капиталисттик мамилелердин элементтери аралашып, жергиликтүү калктын муктаждыктарына жана керектөөлөрүнө ыңгайлашкан чарбалык-экономикалык байланыштарды чындаган соода тармагы жандана баштады.

4. Товардык-акча мамилелеринин өнүкпөгөндүгү, начар интеграциялангандыгы Талаа крайы менен Россия империясынын европалык бөлүгүнүн ортосунда товардык бааларда чоң карама-каршылыктарды жараткан, мындай жагдай соода капиталынын жогорку кирешелүүлүгүн камсыз кылып, соодагерлердин өнөр жай өндүрүшүнө өз капиталын салууга умтулуусун дээрлик жок кылууга алып келген. Натыйжада капиталдык салымдар негизинен сооданы тейлеген же кирешелүүлүктүн жогорку пайызын берген тармактарга, жаратылыш ресурстарын иштетүүгө жумшалган.

5. Өнөр жайчылардын ишкердигин жөнгө салуу үчүн борбордук жана жергиликтүү падышалык бийликтин өкүлдөрү укуктук негиздерди түзүүгө, метрополиянын кызыкчылыктарына жооп берген мыйзам актыларын,

жоболорду, нускамаларды иштеп чыгууга жана бекитүүгө аргасыз болушкан. Ошенткени менен, мындай кадамдар аймакта ишкердиктин калыптанышына салым кошкону талашсыз.

6. Ишкердикти укуктук жөнгө салуу ишкердиктин тармактык түзүмүнө дал келген бир нече багыттар, атап айтканда соода, өнөр жай, кооперативдик, акционердик жана кредиттик–банктык коомдор багыттары боюнча ишке ашырылган.

7. Бир катар тарыхый шарттардан улам айыл чарбасындагы капиталисттик мамилелердин кыйла өзгөчөлүктөрү бар. Алар, биринчи кезекте, өнөр жай жана соодага салыштырмалуу айыл чарбасында капиталисттик процессдин өзгөрүүсү кыйла жай болгондугуна байланыштуу. Көчүп келген дыйкандар жер иштетүү менен алектенишкен, ал эми көчмөн казактар негизинен мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Шаарларда жана поселоктордо чакан иштетүүчү ишканалар жана соода күркөлөрү ачылып, аларга ишкерлер ээлик кылган.

8. Соода-өнөр жай кардарларын кредиттөөнү акционердик банктар жүзөгө ашырышкан, алардын филиалдарынын саны согуш алдындагы өнөр жайы өскөн жылдарда өзгөчө тез көбөйгөн. 1900-жылы Талаа крайында коммерциялык банктардын 3 филиалы иштесе, 1914-жылы алардын саны 18ге жеткен, башкача айтканда 6 эсе көбөйгөн. Банктар өз ишин негизинен шаарларда жана тоо-кен ишканаларында жүргүзүшкөн. Россия империясынын ишкердик уюмдарынын бүткүл тутумунун ишмердиги самодержавиянын саясий системасынын белгилүү бир шарттарында жүргүзүлгөн. Талдоо көрсөткөндөй, Акмола облусунун тоскоолдуктарына карабастан ишкердик ишмердиги өнүккөнү талашсыз. Ишкерлердин, биринчи кезекте соодагерлердин саны туруктуулук жана ыраттуулук менен көбөйдү.

9. Падыша өкмөтү негизинен славян улутундагы өнөр жайчыларга жана көчүп келген калкка гана ишкердүүлүк жүргүзүү үчүн артыкчылыктуу шарттарды түзгөн.

10. Тышкы факторлордун таасири алдында дыйканчылыкты, мал чарбачылыгын жайылтуу, аймактын өнөр жайын өнүктүрүү, ишкердик, соода жана экономикалык мамилелердин процессин тездеткен товардык-акча жана базар мамилелери боюнча жаңы тенденциялар өнүгө баштаган.

11. Ишкерлер транспорт системасын жакшыртууга салым кошууга умтулуп, темир жол куруу жана суу байланышы боюнча түрдүү долбоорлорго катыша башташты. Колониялык бийликтер тарабынан түзүлгөн транспорттук инфратүзүм негизинен Казакстанды, анын ичинде Акмола облусун Орусиянын борбордук райондорунун чийки зат менен камсыздаган коштондуга айлантуунун каражаты катары кызмат өтөгөн.

Изилдөөчүлөр Акмола облусундагы ишкердик тарыхына тиешелүү жаңы маалыматтарды издеп табуу, аныктоо жана илимий чөйрөгө киргизүү боюнча жигердүү илимий ишин улантууга тийиш.

Азыркы этапта революцияга чейинки ишкердикти өнүктүрүү процесси эске алынууга тийиш, анткени аймактар зор экономикалык потенциалга ээ болгон жана теориялык жактан топтолгон жакшы тажрыйба ишкердиктин

потенциалдуу өнүгүүсүнө түрткү берет, өз кезегинде ал төмөнкүлөргө өбөлгө түзөт.

ПРАКТИЧКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Ишкердиктин азыркы этабында өнүгүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү куралы мамлекет тарабынан колдоо жана жаңы инновациялык технологиялар болушу мүмкүн.

Казакстан Республикасынын мамлекеттик органы диссертациялык илимий-изилдөө материалдарын ишкердикти өнүктүрүүнүн улуттук жана аймактык программаларын, атап айтканда, Казакстан Республикасында бизнести колдоо жана өнүктүрүү программасын, өнөр жай жана Казакстан Республикасында инновациялык өнүгүү, орто жана чакан бизнести өнүктүрүү боюнча «Жол картасы – 2025» аймактык программасы, Казакстан Республикасында агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программа, продуктылуу иш менен камсыз кылуу жана массалык ишкердуулук жана ишкана ачуу же ке-бейтуу боюнча мамлекеттик «Енбек» программасы жана Акмола областында агроенер жай комплексин жана ишкердуулукту региондук енукуруу программасы.

Өлкөнүн ишкерлерин колдоо боюнча мамлекеттик башкаруу органын түзүү сунушталды.

Чакан жана орто бизнестин жетекчилери жана өкүлдөрү республикада ишкердик кыймылды өнүктүрүүнүн позитивдүү тажрыйбасын колдонуулары зарыл.

Акмола облусунун жергиликтүү аткаруу бийлигинин аймактык органдары диссертациялык сунушту ишке ашырууга тийиш.

Диссертацияда иштелип чыккан атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыздоого багытталган сунуштар бизнес түзүмдөрдүн мурунку абалын гана камтыбастан, келечекте алардын атаандаштык потенциалын өнүктүрүүгө багытталган, бул экономикалык туруксуздуктун шарттарында өтө маанилүү.

Азыркы мезгилге мүнөздүү болгон глобалдашуу жана атаандаштык процесстеринин күчөшү ишкердик жигердүүлүктүн тобокелдиктеринин көбөйүшүнө жана анын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүнө алардын терс таасиринин күчөшүнө алып келет. Атаандаштык экономикалык категория катары рыноктук экономикалык системанын алкагындагы процесстердин эффективдүүлүгү жана эффективдүүлүгү менен ажырагыс байланышта.

Изилдөө материалдарын жогорку окуу жайлары үчүн «Аймактагы ишкердиктин тарыхы», «Ишкердиктин негиздери» курсунун программасын иштеп чыгууда, ошондой эле тарых боюнча окуу китептерин, окуу-методикалык жана атайын эмгектерди даярдоодо колдонуу сунушталат. Казакстандын.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектер:

1. Мырзаханов Е. Акмола облусунда ишкердиктин калыптануу жана өнүгүү тарыхы (1868-1914-жж.) / Е. Мырзаханов; К. К. Мансуровдун ред. алдында. - Кокшетау: Кокшетау мам. ун-ти, 2012. – 153 б.

2. Мырзаханов Е. Акмола областындагы ишкерликти өнүктүрүүнүн тарыхый-укуктук аспекти (XIX кылымдын аягында XX кылымдын

башында) / монография: - Кокшетау: КМУнун Ш.Уалиханов атындагы басма борбору. 2016. – 190 б.

3. Мурзаханов Е. Н. Казакстанда XIX кылымдын экинчи жарымында капиталисттик мамилелердин өнүгүшү / Евразия улуттук ун-н жарчысы. Астана шаары. «Тарых» сериясы. 2009. - № 5. – 56 – 61-б.

4. Мурзаханов Е. Н. «XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында айыл чарба ишкердигин өнүктүрүүнүн негизги өзгөчөлүктөрү» Евразия улуттук ун-н жарчысы. Гуманитардык илимдер сериясы. – 2008. – № 5. - 188-194-б.

5. Мурзаханов Е. Н. «XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Казакстандагы айыл чарба ишкердиги» // Валиханов окуулары – 14: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Кокшетау, 24-26 апр. 2009-ж. / Кокшетау мам. ун-ти; редколл.: Ш. И. Ибраев ж.б.]. - Кокшетау, 2009. - Т.7. - 212-213-б.

6. Мурзаханов Е. Н. «XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Акмола облусундагы немис ишкерлеринин айыл чарба ишкердиги» /Е. Н. Мурзаханов // Валиханов окуулары – 14: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Кокшетау, 24-26 апр. 2009-ж. / Кокшетау мам. ун-ти; редколл.: Ш. И. Ибраев ж.б.]. - Кокшетау, 2009. - Т.11. - 59-61-б.

7. Мурзаханов Е. Н. « XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Акмола облусунда банк ишмердигин өнүктүрүүнүн тарыхый аспекти» // Парламентаризм жана ишкердик институтунун жарчысы. Тарых илимдери сериясы. – 2014. – № 1. - 137-140-б.

8. Мурзаханов Е. «Акмола облусунда, анын ичинде Талаа крайында кредиттик-банк системасын өнүктүрүү» / Е. Мурзаханов // Bultnin almanacin science association franke-kazakstan», Париж, 4-ноябрь 2019-ж. Editions Association France-Kazakhstan. – 53 – 58б.

9. Мурзаханов Е. XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында соодагер-ишкерлердин коомдук, кайрымдуулук жана меценаттык ишмердүүлүгү. / Е. Мурзаханов // Жарчы илимий журналы, Л. Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети., Астана, 23-26-февраль 2009-ж. / Б.Ж. Абдрайымовдун редакциясы алдында –Астана: ЕУУ басмасы, 2009-ж. №1. – 136 – 138б.

10. Мурзаханов Е. «XX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башталышындагы Талаа крайынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн айрым тенденциялары» /Е. Мурзаканов // Е.А.Букетов атындагы Караганда мамлекеттик университетинин жарчысы. Караганда, 13-15-март, 2009-жыл. Е.К. Кубеевдин редакциясы алдында – Е.А.Букетов атындагы КарМУнун басмаканасы. 2009-ж. № 5. – 120-124-б.

11. Беделбаев А., Мурзаханов Е.Н. Революцияга чейинки Казакстанда ишкердикти мыйзамдык жөнгө салуу. / «Известия вузов Кыргызстана» журналы, №2, 2023-ж. Кыргыз Республикасы. Бишкек шаары. – 185-187-б

12. Беделбаев А., Мурзаханов Е.Н. Акмола облусундагы ишкердик жана анын Түркстан аймагы менен соода байланышы. / «Известия вузов Кыргызстана» журналы, № 2, 2023-ж. Кыргыз Республикасы. Бишкек шаары. – 188 – 191-б.

13. Ормушев А.С., Мырзаханов Е.Н. XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Акмола облусундагы соода-өнөр жай жана айыл чарба тармагындагы ишкердиктин тарыхый аспекти. «Билим берүү жана тарбия» журналы. № 12 2019-ж. Кыргыз Республикасы. Бишкек. - 67-71-б.

14. Мырзаханов Е. Н., Рахметулина Б. С. XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында Акмола облусунун Түркстан крайы менен соода-ишкердик байланыштары. / Монография: - Кокшетау: КМУнун Ш.Уалиханов атындагы басма борбору. 2023. – 188 б.

Мырзаханов Эрлан Нуркеновичтин 07.00.02 – Ата мекендик тарых адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн «Акмола областындагы ишкердиктин өнүгүү тарыхы (1865-1914)» деген темада диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Россия империясы, Казакстан, Талаа облусу, Акмола облусу, Түркстан облусу, финансы-банк системасы, кредит, соода-өнөр жай палатасы, биржа, генезис, прагматизм, кредиттик кооперация, акционердик коом, кайрымдуулук, патронаж, аренда.

Изилдөөнүн объектиси Акмола облусундагы ишкердик кыймылы болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети 19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башында Акмола облусунда ишкердиктин келип чыгышы жана өнүгүшү. Аймактын экономикасына капитализмдин элементтеринин кириши менен болгон укуктук, тарыхый жана экономикалык факторлорго чоң көңүл бурулат.

Изилдөөнүн максаты – Акмола облусунда ишкердиктин өнүгүү процессине илимий талдоо жүргүзүү, анын социалдык-экономикалык, социалдык, тарыхый жана маданий турмушундагы ролун аныктоо.

Изилдөө методдору историзмдин, объективдүүлүктүн жана социалдык мамиленин принциптерин колдонууга негизделген. Төмөнкү ыкмалар колдонулган: логикалык, структуралык, социалдык-тарыхый, хронологиялык, салыштырма тарыхый, ошондой эле актуалдаштыруу жана мезгилдүүлүк методу.

Диссертациянын жаңылыгы:

- Диссертация революцияга чейинки мезгилдеги Акмола областындагы ишкердиктин тарыхы боюнча биринчи атайын комплекстүү изилдөө болуп саналат;

- биринчи жолу илимий жүгүртүүгө архивдик, документалдык жана статистикалык материалдардын, ошондой эле падышалык чиновниктердин басылмаларынын олуттуу катмары киргизилди;

- ишкердик жаатындагы заманбап тарыхнааманын жетишкендиктери андан ары өнүктү;
- кошулган аймактарда ишкердик ишти мыйзамдык жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү изилденген;
- биринчи жолу Акмола облусунда ишкердиктин формасына жана түрлөрүнө илимий анализ берилген;
- ишкерлердин социалдык-маданий көрүнүшүнүн аз изилденген аспекти ачылды;
- Ишкердикти өнүктүрүүдө аймак менен Россия империясынын аймактарынын ортосундагы соода-экономикалык мамилелердин мааниси көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: ишкердикти өнүктүрүү боюнча билимдерди кеңейтүүнү камсыздайт жана анын көйгөйлөрүн андан ары терең изилдөө үчүн колдонсо болот. диссертациянын негизги корутундулары жана жоболору башкаруу органдары тарабынан практикалык ишмердүүлүктө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мырзаханова Ерлана Нуркеновича на тему: «История развитие предпринимательства в Акмолинской области (1865-1914гг.)» на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история

Ключевые слова: Российская империя, Казахстан, Степной край, Акмолинская область, Туркестанский край, финансово-банковская система, ссуда, торгово-промышленная палата, биржа, генезис, прагматизм, кредитная кооперация, акционерная компания, благотворительность меценатство, аренда.

Объектом исследования - является предпринимательское движение в Акмолинской области.

Предмет исследования - является зарождение и становление предпринимательства в Акмолинской области в конце XIX и в начале XX вв. Важное внимание уделяется на правовые, исторические и экономические факторы, произошедшие с проникновением элементов капитализма в экономику края.

Цель исследования – научный анализ процесса развития предпринимательства в Акмолинской области, выявление его роли в социально-экономической, общественной, исторической и культурной жизни.

Методы исследования основана на применении принципа историзма, объективности и социального подхода. Использовались следующие методы: логический, структурный, социально-исторический, хронологический, сравнительно-исторический, а также метод актуализации и периодизации.

Новизна диссертационной работы:

- Диссертационная работа является первым специальным комплексным исследованием истории предпринимательства в Акмолинской области дореволюционного периода;
- Впервые введен в научный оборот значительный пласт архивно-документальных и статистических материалов, а также публикации царских чиновников;
- Получили дальнейшее развитие достижения современной историографии в области предпринимательства;
- Изучены особенности законодательного регулирования предпринимательской деятельности в присоединенных краях;
- Впервые дается научный анализ форме и видам предпринимательской деятельности в Акмолинской области;
- Раскрыты малоизученные аспекты социокультурного облика предпринимателей;
- Показаны значение торгово-экономических связей области с регионами Российской империи в развитии предпринимательства.

Практическая значимость исследования: обеспечивает расширение знаний о развитии предпринимательства и может быть использована для дальнейшего углубленного изучения ее проблем. основные выводы и положения диссертации могут быть использованы в практической деятельности органами управления.

SUMMARY

dissertation by Myrzakhanov Erlan Nurkenovich on the topic: “History of the development of entrepreneurship in the Akmola region (1865-1914)” for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.02 – Domestic history

Key words: Russian Empire, Kazakhstan, Steppe region, Akmola region, Turkestan region, financial and banking system, loan, chamber of commerce and industry, exchange, genesis, pragmatism, credit cooperation, joint-stock company, charity, patronage, rent.

The object of the study is the entrepreneurial movement in the Akmola region.

The subject of the study is the origin and development of entrepreneurship in the Akmola region at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries. Important attention is paid to the legal, historical and economic factors that occurred with the penetration of elements of capitalism into the economy of the region.

The purpose of the study is a scientific analysis of the process of development of entrepreneurship in the Akmola region, identifying its role in socio-economic, social, historical and cultural life.

The research methods are based on the application of the principles of historicism, objectivity and social approach. The following methods were used: logical, structural, socio-historical, chronological, comparative historical, as well as the method of actualization and periodization.

Novelty of the dissertation work:

- The dissertation is the first special comprehensive study of the history of entrepreneurship in the Akmola region of the pre-revolutionary period;
- For the first time, a significant layer of archival, documentary and statistical materials, as well as publications of tsarist officials, were introduced into scientific circulation;
- The achievements of modern historiography in the field of entrepreneurship were further developed;
- The features of legislative regulation of business activities in the annexed territories have been studied;
- For the first time, a scientific analysis of the form and types of entrepreneurial activity in the Akmola region is given;
- Little-studied aspects of the socio-cultural appearance of entrepreneurs are revealed;
- The importance of trade and economic relations between the region and the regions of the Russian Empire in the development of entrepreneurship is shown.

Practical significance of the study: it provides an expansion of knowledge about the development of entrepreneurship and can be used for further in-depth study of its problems. the main conclusions and provisions of the dissertation can be used in practical activities by governing bodies.